

ERMENİ SÖZLÜ EDEBİYATINDA İLK DÖNEM MİTOLOJİK ANLATILAR

THE FIRST PERIOD OF MYTHOLOGICAL NARRATIVES IN ARMENIAN ORAL LITERATURE

Doğanay ERYILMAZ

Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Ana Bilim Dalı, deryilmaz@ankara.edu.tr

Öz

Bu çalışmanın hedefinde Ermeni sözlü edebiyatında mitolojik anlatıların karakteristik özelliklerinin ortaya konması ve bu anlatıları ilk defa 5. yüzyılda yazıya aktaran Moses Khorenatsi'nin Ermeni tarihini yazarken nereden kaynak aldığı belirlenmesidir. Bu bağlamda incelenen sözlü edebiyat ürünleri, Khorenatsi'nin "Ermeni Tarihi" adlı kitabında yer alan "Hayk ve Bel", "Aram Efsanesi" ve "Güzel Ara ve Şamiram" adlı, tarihsel olarak Urartu döneminde ortaya çıktığı tahmin edilen mitolojik anlatılardır. Örneklemin bu üç anlatıyla sınırlı tutulma sebebi, Moses Khorenatsi'nin sözlü edebiyat için pek çok türde şarkı ve masal olduğundan bahsetmesine rağmen, kitabını yazarken amacının Ermenilerin kökeni ile ilgili bilgi vermek olması nedeniyle yalnızca, bu amaç doğrultusunda malzeme bulabildiği mitolojik anlatıları aktarmış olmasıdır.

Bu anlatılardan "Hayk ve Bel" iki devin savaşını konu almaktadır. Hayk, anlatıda Ermenileri zalim Bel'in boyunduruğundan kurtaran, Ermenilerin özgürlük, yiğitlik, güzellik ve asalete yönelik özlemlerini somutlaştıran ve sonuç olarak Ermeni halkına kendi dilinde adını veren (Հայ/Hay) atası/kahramanı olarak anlatılır ve tarihsel bağlamda Urartularla Asur-Babil arasında geçen mücadelelerden kaynak alır. "Aram Efsanesi" ise yine Ermenilere, bu kez diğer dillerde adını veren başka bir ata/kahraman olarak Aram'ın savaşlarından bahseder ve tarihsel kökeni yine Urartuların çevresindeki diğer devletlerle çatışmalıdır.

"Güzel Ara ve Şamiram" ise Aram'ın oğlu Ara'nın Asur Kraliçesi Şamiram'la (Sammuramat/Semiramis) olan savaşını konu alır ve anlatı Ara'nın ölümünden sonra Asur Kraliçesi üzerinden ilerler.

Tüm bu anlatılarda dikkat çeken nokta, hepsinin Urartu Krallığı döneminden kaynak almış olmasıdır. Anadolu'nun birçok yerinde ve Mezopotamya'da da bu anlatıların benzerlerini bulmak mümkündür. Dolayısıyla bu anlatıların tamamen tek bir halk topluluğuna mal edilmesi doğru olmayacaktır. Ancak genellikle Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde anlatıldığı için bu anlatılar zamanla Ermeniler tarafından benimsenmişlerdir. Sonuç olarak, çok kültürlü bir coğrafyada yetişen bu mitolojik anlatılar, kimi zaman Mezopotamya'dan, kimi zaman Anadolu'nun farklı bölgelerinden unsurlar almıştır. Yine bu coğrafyada yaşayan ve Ermenice konuşan halk tarafından nesilden nesile aktarılan bu anlatılar, oluşum süreci içerisinde Ermenilere has özelliklerle yoğrulmuş günümüze kadar ulaşmıştır.

Abstract

This study aims to reveal the characteristic features of mythological narratives in Armenian oral literature and to determine where Moses Khorenatsi, who first put these narratives into writing, took his sources while writing Armenian history. In this context, the examined oral literature products are mythological narratives, historically estimated to have emerged in the Urartian period, such as "Hayk and Bel", "The Legend of Aram" and "Ara The Beautiful and Shamiram" in Khorenatsi's book "Armenian History". The reason why the sample was limited to these three narratives is that although Moses Khorenatsi mentioned that there were many types of songs and tales for oral literature, he only quoted the mythological narratives for which he could find material since his aim in writing his book was to provide information about the origins of the Armenians.

One of these narratives, "Hayk and Bel", is about the war between two giants. Hayk is described in the narrative as the ancestor/hero who saved the Armenians from the yoke of the tyrant Bel, embodied the Armenians' longing for freedom, bravery, beauty, and nobility, and ultimately gave the Armenian people their name in their language (Հայ/Hay). In the historical context, it is based on the struggles between the Urartians and the Assyrian-Babylonians.

"The Legend of Aram" again tells of the wars of Aram as another ancestor/hero who gave his name to the Armenians, this time in other languages, and its historical origin is again the conflicts of the Urartians with other states around them.

"Ara The Beautiful and Shamiram" is about the war between Aram's son Ara and the Assyrian Queen Shamiram (Sammuramat/Semiramis). The narrative progresses through the Assyrian Queen after Ara's death.

The striking point in all these narratives is that they originate from the Urartian Kingdom period. It is possible to find similar narratives in many parts of Anatolia and Mesopotamia. Therefore, it would not be right to attribute these narratives entirely to a single community of people. However, since these narratives were generally told in regions where Armenians lived densely, they were adopted by Armenians over time. As a result, these myths, which flourished in a multicultural geography, sometimes took elements from Mesopotamia and sometimes from different regions of Anatolia. These myths, passed down from generation to generation by the Armenian-speaking people living in this region, were shaped with Armenian-specific characteristics during the formation process and have survived to the present day.

Makale Bilgisi

Türü: Araştırma makalesi
Gönderildiği tarih: 3 Ağustos 2024
Kabul edildiği tarih: 25 Eylül 2024
Yayınlanma tarihi: 25 Aralık 2024

Article Info

Type: Research article
Date submitted: 3 August 2024
Date accepted: 25 September 2024
Date published: 25 December 2024

Anahtar Sözcükler

Moses Khorenatsi; Hayk ve Bel;
Aram Efsanesi; Güzel Ara ve
Şamiram; Ermeni Mitleri.

Keywords

Moses Khorenatsi; Hayk and Bel;
The Legend of Aram; Ara the
Beautiful and Shamiram; Armenian
myths.

DOI

10.33171/dtcjournal.2024.64.2.13

Giriş

Bu çalışmada, Ermeni sözlü edebiyatında mitolojik anlatıların karakteristik özelliklerinin ortaya konması amaçlanmaktadır. Yazıya aktarılmış ilk sözlü edebiyat örnekleri Movses Khorenatsi'nin *Ermeni Tarihi* adlı eserinde bulunmaktadır. Dolayısıyla çalışmada Ermeni sözlü edebiyatında türler ve kullanılan kavramlar Movses Khorenatsi'nin verdiği bilgilere dayanarak açıklanacaktır. Mitolojik anlatılar da yine Movses Khorenatsi'nin eserinde bulunan örnekler üzerinden incelenecektir. Ancak Khorenatsi, pek çok farklı türde şarkı ve masaldan söz etse de kitabında bunlara örnek vermemektedir. Amacı Ermenilerin kökeni ile ilgili bilgi vermek olduğundan yalnızca *Tarih*'i için malzeme aldığı anlatılardan alıntı yapar. Bu nedenle Ermeni sözlü edebiyatını incelerken çalışmamızı mitolojik anlatılar ve halk şiiri ile ilgili verdiği kısa bilgilerle sınırlandırmamız gerekecektir.

Makalenin asıl konusu olan Ermeni sözlü edebiyatında ilk mitolojik anlatılar, çalışma içerisinde yer alacak olan sınıflandırmaya uygun olarak Urartu döneminde oluşmaya başlamış anlatılardan yararlanarak değerlendirilecektir. Bu anlatılar, *Hayk ve Bel*, *Aram Efsanesi*¹ ve *Güzel Ara ve Şamiram* olacaktır. Her mit, metne bağlı analiz yöntemi ile irdelenerek anlatının yapısı üzerinde durulacak, ayrıca karşılaştırmalı edebiyat bilimi yöntemleri kullanılarak anlatının tarihsel kökeni ve mitolojik temelleri ile kahramanların farklı halkların anlatılarındaki karakterlerle benzerliklerine değinilecektir.

ERMENİ SÖZLÜ EDEBİYATI

Tüm eski halkların edebiyatı başlangıçta sözlü idi. Genellikle, sözlü edebiyatın doğuşu çok uzak ve kayıt dışı zamanlarda gerçekleşir. Bunun yanı sıra her sahnesi süslemelerle kuşaktan kuşağa aktarılan, her anlatısı onları sanatsal ve dramatik zevk ve yeteneklerine göre yorumlayan ozanlar tarafından şiirsel ve müzikal bir biçime kavuşturulan bu hikâyelerin halk tarafından benimsenmesi yüzyıllar sürebilmektedir.

Dinî bayramlarda, hasatlarda, düğünlerde ve cenazelerde söylenen halk şiiri sözlü geleneğin önemli bir parçasıdır. Mitler, efsaneler ve destanlar da yine sözlü edebiyatın en göze çarpıcı türlerini oluşturmaktadır. Özellikle mitolojik anlatıların

¹ Movses Khorenatsi, kendisinden önce sözlü olarak "vipasan" denilen ozanlar tarafından söylenen bu anlatıyı kitabına düzyazı olarak aktarmış olsa da bu anlatının vipasanlar tarafından şiir formunda söylenmiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla orijinalinin "destan" olarak nitelendirilmesi daha akla yatkındır. Ancak biz elimizdeki metne bağlı kalarak bir inceleme yapmak durumunda olduğumuz için "efsane" olarak adlandırmayı uygun buluyoruz.

diğer anlatım türlerine göre çok daha geniş bir çekiciliğe ve daha fazla kalıcılığa sahip olduğu görölmektedir. Bunun bir nedeni, her anlatının özünde, genellikle ulusal bir kahramanın veya halk tarafından sevilen bir kişiliğin etrafında dönen gerçek bir tarihi olayın yer alması olabilir. Her ne kadar çeşitli kültürlerin paylaştığı efsanevi ve doğaüstü varlıklar, güçler ve olaylarla süslenmiş olsa da bu anlatılar yine de belirli bir halka özgüdür ve özellikle o halkın kolektif bilincini yansıtır. Çünkü mitolojik kahramanların ahlaki ve fiziksel özellikleri, davranış biçimleri, onları oluşturanların en çok değer verdikleri nitelikleri ve özlemlerini temsil etmektedir.

Ermeni sözlü edebiyatı da bu konuda bir istisna değildir. Başlangıç tarihi hakkında kesin bir bilgi vermek mümkün olmasa da Ermenilerin, kökenleri MÖ 9. ve 7. yüzyıllar arasına kadar uzanan en eski mitolojik anlatısı olarak benimsenmiş *Hayk ve Bel*'de alegorik bir biçimde anlatılan tarihî olaylar, aslında Urartu Krallığı'nda yaşanan olaylarla ilgilidir. Ayrıca bu destanın bazı kaynaklarda bir kabile federasyonu olarak adı geçen ve MÖ 15.-13. yüzyıllara tarihlendiği belirtilen Hayasa dönemlerine kadar uzanan çok daha eski bir efsaneler katmanı üzerine inşa edilmiş olabileceği yönünde bir iddia da bulunmaktadır (Hacikyan, 2000, s. 24). Ancak Hayasa kelimesinin rastlantısal bir şekilde Ermenilerin kendilerini ve yaşadıkları bölgeyi adlandırmak için kullandıkları "Hay/Հայ" ve "Hayastan/ Հայաստան" kelimelerine benzediğini belirtmek gerekmektedir. Bu kelimeler her ne kadar "Hayasa" ile büyük benzerlik gösteriyor gibi görünse de "-(a)stan" eki yerleşim yeri belirten ve geç dönemde Farsçadan Ermeniceye geçen bir kelime olarak değerlendirilmektedir.

Urartu Krallığı'nın kurulduğu Van Gölü Havzasında yapılan arkeolojik çalışmalar bu bölgedeki yerleşik tarihin MÖ 5000 yıllarına kadar uzandığını kanıtlamaktadır. Erken Tunç Çağ kültürüne ait buluntular, bu bölgenin Kafkas ötesinden göç aldığını düşündürmektedir. MÖ 2. bin yılın son çeyreğine kadar yapısı çok fazla değişmeyen havza ile ilgili ilk yazılı belgeler Asur Krallığı'na aittir ve bu kaynaklar Van Gölü çevresine seferler düzenlendiğinden bahsetmektedir. Yazıtta adı geçen Uruadri ülkesi, sekiz önemli bölgeden ve 51 kentten oluşmaktadır. Ancak Uruadri ülkesinin siyasi birliğini yöneten herhangi bir kişi ismi bilinmemektedir. MÖ 2. bin yılın ilk yarısında Erken Demir Çağ olarak adlandırılan dönemin başlamış olması, muhtemelen Hazar Denizi'nin kuzeyindeki topluluklar tarafından bölgeye yeni bir göç dalgasının gerçekleştirildiğini göstermektedir. Yine Asur kaynaklarında, MÖ 13. yüzyılda "*Nairi ülkesi halkları*" adı verilen bir topluluk adı geçmektedir. Uruadri gibi bir coğrafi tanımlama olan Nairi'nin "*Yukarı Deniz'in kıyısındaki ülkeleri*"

belirttiği de yazıtta yer alan bilgilerdendir ve Van Gölü kıyısındaki yerleşimlere gönderme yapar. Burada yaşayan insanların hangi bölgeden gelip buraya yerleştiği ise bilinmemektedir. MÖ 12. yüzyılda ise Asur yazıtlarında başka bir halkın adı geçmektedir. Muşkiler olarak anılan bu halkın bölgeye Kafkaslar üzerinden geldiği düşünülmektedir. Muşkilerin Anadolu'ya batıdan gelen ve Sakarya Nehri civarında yerleşen Frigler ile bağlantılı olduklarına yönelik iddialar da bulunmaktadır (Çilingiroğlu, 1997, s. 12-19).

Görüldüğü üzere Van Gölü Havzası çok eski zamanlardan beri yerleşik bölge halkının yanı sıra bir dizi Hint-Avrupa kabilesinin ve Kafkas halkının da göç ettiği ve çok sayıda topluluğun bir arada yaşadığı karmaşık bir bölgedir. Bu bölgedeki ilk güçlü devlet olan Urartu Krallığı ise MÖ 9. yüzyılda ortaya çıktı. Sonraki yüzyıllarda Asur'un en güçlü rakibi haline geldi ve şiddetli savaflara girişti. Büyük bir krallık haline gelen Urartular, tarih sahnesinden muhtemelen Medler ve İskitlerin ortak saldırılarıyla silindi (Çilingiroğlu, 1997, s. 47).

Ermeni kaynaklarına göre, Urartu yönetiminin ortadan kalkmasıyla oluşan boşluk, Urartu topraklarının çoğu üzerinde hâkimiyetini pekiştiren Ermeni Yervanduni hanedanı (MÖ 6.-2. yüzyıllar arası) tarafından dolduruldu. Yervanduniler, gerek Roma gerek Pers İmparatorluğu'na dâhil bir topluluk olarak, bölgenin yönetiminde kral unvanıyla etkinlik göstermişlerdir. Ancak bunun tam bir bağımsızlık olduğu söylenemez (Bauer, 2018, s. 747). MÖ 190'da Kral Artaşes, Seleukos hâkimiyetine karşı isyan edip bağımsızlığını ilan ederek Armenia Krallığı kurmuştur, ancak bu krallık da yine bir tampon bölge olmayı sürdürmüştür (Bauer, 2018, s. 666).

Sonuç olarak çevresindeki büyük devletlerin himayesinde de olsa Ermeni dili ve kültürü, bölgede etkin bir varlık haline geldi. Bu da bölge halkı tarafından nesilden nesile aktarılan mitolojik anlatıların Ermenice olarak sürdürülmesine olanak sağladı (Hacikyan, 2000, s. 24).

Ermeni sözlü edebiyatı ilk dönem Ermeni yazarların da ifade ettiği gibi tür olarak çeşitlilik gösteren bir edebiyattır. Ermeni tarihinin babası olarak bilinen ve ilk dönem Ermeni edebiyatı (MS 5. yüzyıl) yazarlarından biri olan Movses Khorenatsi (yaklaşık 410-490), *Ermeni Tarihi* adlı eserinde Ermeni kahramanlarla ilgili eski mit, destan ve efsaneleri belirtmek için çeşitli terimler kullanır. Bunların arasında en sık kullandığı, inandırıcılığı yüksek tarihî ve efsanevi anlatıları, rivayetleri ve menkıbeleri ifade eden tür olan “*zruyts/qnnuyg*”lardır (İvrişlioğlu, 1981, s. 110). Khorenatsi, “*araspel/unuuuyt*” olarak adlandırdığı mitolojik anlatıların daha az inandırıcı

olduğunu kabul eder; bunlar Şamiram'ın ölümünde olduğu gibi bazen tarihî olayları doğrular (Խոփնուոցի, 1981, s. 125), bazen de hiç silah kullanmadan, sadece görünüşüyle düşmanları korkutan ve attığı kayalarla gemilerini batıran Tork Angeğ'in anlatısında olduğu gibi gerçeğe uygun değildir ve abartılıdır (Խոփնուոցի, 1981, s. 125). Ancak *araspe*'ler alegorik anlamlara sahiptir ve Khorenatsi'ye göre bazen gerçeği kendi tarzlarında temsil ederler (Խոփնուոցի, 1981, s. 194-195).

Movses Khorenatsi'nin kullandığı diğer iki terim ise “*hikâye anlatıcılarının şarkıları*” (Վիպասանական երգեր – *vipasanneri yerker*) (Խոփնուոցի, 1981, s. 194) ve “*ölçülü şarkılar*”dır (Թվայաց երգեր – *tvelyats yerker*) (Խոփնուոցի, 1981, s. 139). Bu terimlerin tam anlamları tartışmaya açıktır ve kahramanlık şiirlerinden, ozanların (*gusan*) müzik eşliğinde söylediği, kralların ve prenslerin yiğitliklerini anlatan kroniklere kadar çok çeşitli eserlere uygulanmıştır. Ermeni halk edebiyatı çalışmalarında bu türün adı üzerine çeşitli yorumlar bulunmaktadır. Bu yorumlar arasında en kabul göreni bu adın o şarkıların kendi şekillerinden, formlarından türediğini vurgulayan Manuk Abeghyan'ın bakış açısıdır. Abeghyan kelimenin etimolojisi üzerinde durur ve “*թվայաց/tvelyats*” kelimesinin ortaya çıkmak anlamına gelen “թուլ/tvil” fiilinden değil, “թուլ/tvel” fiilinin ikinci anlamı olan “söylemek, anlatmak, belli ölçüye göre söylemek” kökünden türediğini belirtir (Արդաւս, 1968, էջ 45). Ölçülü şarkılar özellikle güney Sünik'teki şarap üretim bölgesi Goğtn'daki şarkılar için kullanılmaktadır. Bu anlatılar, Ermeniler tarafından çalgı eşliğinde söylenen şarkılar ile halk tarafından icra edilen şarkılarda ve danslarda (Խոփնուոցի, 1981, s. 106) da varlığını sürdürmüş ve nesilden nesile aktarılmıştır.

Ermeni sözlü edebiyatının öne çıkan bir diğer unsuru da halk şiiridir ve bunların yalnızca birkaç parçası günümüze kadar ulaşmıştır. *Gusan* adı verilen ozanlar, halk şiirlerinin oluşturulmasında ve yayılmasında önemli bir rol oynar. Bu kişiler toplumun hayatında sürekli olarak bulunuyorlardı ve onların katılımı olmadan hiçbir önemli olay meydana gelmiyordu. Düğünler, cenazeler, dinî şenlikler, hasat şenlikleri, önemli kutlamalar gibi tüm etkinliklerde mutlaka *gusanlar* şiirlerini ve şarkılarını söylüyorlardı. *Gusanların* çeşitli olayların dramatizasyonunu bile gerçekleştirdiği varsayılmaktadır (Hacikyan, 2000, s. 25-26).

Ermeni sözlü edebiyatından sadece birkaç örnek günümüze kadar gelebilmiştir. Bu kadar az örneğin biliniyor olmasının temel nedeni, 4. yüzyılın başlarında Ermeniler Hristiyanlığı kabul ettiğinde, yeni inancın dinî liderlerinin, paganizmin izini taşıyan her şeyi yok etmeye çalışmalarıdır (Hacikyan, 2000, s. 26).

ERMENİ SÖZLÜ EDEBİYATINDA MİTOLOJİK ANLATILAR

Ermeni mitolojik anlatılarını zamansal olarak iki farklı bölümde inceleyebiliriz. Bunlardan ilki *Hayk ve Bel* ile başlayıp *Güzel Ara ve Şamiram* anlatısıyla biter. Bu dönem anlatıları, Urartu Krallığı'nın erken dönemlerinde ortaya çıkmış, zamanla daha sonraki yüzyıllardan gelen bölümlerin de eklenmesiyle halkın Asur egemenliğine karşı verdiği sürekli mücadelenin bir tasviri haline gelmiş, kahramanların cesareti ve erdemleri idealize edilmiştir.

Urartu Krallığı sonrasında oluşturulmaya başlanan ikinci bölüm iki kısma ayrılabilir. Bunlardan biri *Tigran ve Ajdahak* anlatısının oluşturduğu ilk kısım ve diğeri ise *Artaşes ve Satenik* ile *Artavazd* anlatılarının yer aldığı ikinci kısımdır. Bu dönem anlatıları, Yervanduni ve Artaşesyan hanedanları (yaklaşık olarak MÖ 189-MS 11 yüzyıllar arası) döneminde, Ermenilerin kahraman kabul ettiği kişilerin cesareti ve erdemleri idealize edilerek oluşturulmuştur.

Ermeni mitolojik anlatıları ile ilgili sınıflandırma aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

Ermeni Mitolojik Anlatılarının Zamansal Sınıflandırması		
Urartu Krallığı Dönemi	Urartu Krallığı Sonrası	
<i>Hayk ve Bel</i>	Yervanduniler Dönemi	Artaşesyanlar Dönemi
<i>Aram Efsanesi</i>	<i>Tigran ve Ajdahak</i>	<i>Artaşes ve Satenik</i>
<i>Güzel Ara ve Şamiram</i>		<i>Artavazd</i>

Her iki bölüm zamansal olarak ayrılmış olsa da eylemin gelişiminde bir sürekliliğe sahiptir ve bir anlatı bütünlüğü ortaya koyar. Biz bu çalışmada, yukarıdaki sınıflandırmanın ilk bölümünde yer alan ve Movses Khorenatsi tarafından aktarılmış olan Ermeni mitolojik anlatılarını inceleyeceğiz.

Hayk ve Bel

Bu mitolojik anlatıda Hayk, Ermeni halkının özgürlük, yiğitlik, güzellik ve asil karaktere yönelik özlemlerini somutlaştıran ve Ermeni halkına adını veren atası/kahramanıdır². Anlatının, MÖ 9. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar olan Urartu ile Asur-Babil arasındaki mücadelelerden esin aldığı görülmektedir. Sözlü edebiyattaki birçok örnek gibi bu anlatı da çağlar boyunca gelişerek değişmiş, Ermeniler

² Ermenice “Հայ / Hay” kelimesi, “Ermeni” anlamına gelmektedir.

tarafından benimsenmiş ve Movses Khorenatsi bunu duyup yazıya döktüğünde de tutarlı bir yapıya ulaşmıştır.

Anlatıya göre, Hayk Nuh'un oğlu Yafes'in torunudur ve okçulukta çok başarılı, yakışıklı ve cesur bir devdir. Bel ise herkese hükmetmek isteyen, zalim bir titan olarak tasvir edilmektedir. Bel'in zulmünün bu kadar yayılabilmesinin sebebi ise Babil kulesi yıkılıp insanların dillerinin karışmasından sonra öfkeli insanların kılıçlarını komşularına çekmesi olarak gösterilmektedir. Hayk, Bel'e boyun eğmek istemez ve tüm çocuklarını, askerlerini, hizmetkârlarını ve kendisine katılmak isteyen yabancıları da alarak kuzeye, Ararat diyarına doğru yola çıkar. Dağınık bir şekilde yaşayan insanların bulunduğu bir ovadaki dağın eteğine yerleşir ve buradaki insanlar da kendisine tabi olur. Burada torunu Kadmos için bir konut inşa eder ve onu orada bırakarak kuzeybatıya ilerler. Hark adını verdiği bir yaylaya gelir ve burada bir köy kurar. Bu köy Haykaşen (Hayk'ın köyü) olarak anılır. Burada yerleşik olan halk da Hayk'ın yönetimine tabi olur. Hayk bu bölgelere yerleştikten sonra, Bel kendisine itaat etmesi için haber gönderir, ancak Hayk kesin bir dille reddeder ve gelen haberciyi Babil'e eli boş gönderir. Bunun üzerine Bel ordusunu toplar ve Kadmos'un yerleştiği Ararat diyarına yaklaşır. Kadmos, dedesi Hayk'a haber gönderir ve Hayk da az sayıda da olsa yiğit savaşılarını etrafına toplar. Savaş meydanında, yanında birçok adamı ile zırhlı Bel'i görürler. İki tarafın devleri karşı karşıya gelir, ancak savaşı iki taraf da kazanamaz. Bel, korkar ve adamlarının ortasında güvende olacağını düşünerek geri çekilir. Hayk bunu görür ve okunu Bel'e yöneltir. Göğüs zırhına gelen ok Bel'in sırtını delip geçer ve yere saplanır. Bel ölür, ordusu dağılır, Hayk ise bu bölgeye yerleşir ve Ermenilere adını veren atası/kahramanı olur.³

Hayk ve Bel'in anlatısı basit ve doğrusal bir gelişime sahiptir; karmaşık alt konular yoktur. Bu mitolojik kahramanın yalnızca nitelikleri ve özellikleri vurgulanır. Hayk, fiziki ve manevi güzelliğin vücut bulmuş halidir: yakışıklı, yiğit, okçulukta yetenekli ve gösterişsizdir; Bel ise kibirli ve despottur. Hayk cesurdur, yalnızca geniş kemerli bir yay ve oklarla silahlanmıştı. Bel ise giydiği zırhtan da anlaşılacağı üzere, korkaktır:

[Bel] Uçlarında işaretler bulunan demirden bir miğfer, sırtına ve göğsüne bakır plakalar, bacaklarına ve kollarına koruyucular takıyordu, sırtına, sol tarafından iki ucu keskin bir kılıcın sarktığı bir kemer bağlanmıştı; sağ elinde kocaman bir mızrak ve sol elinde bir

³ "Hayk ve Bel" miti, Movses Khorenatsi'nin anlatısına dayanarak özetlenmiştir (Iunphtuuğh, 1981, s. 109-118)

kalkan tutuyordu, sağında ve solunda seçilmiş (askerler) bulunuyordu
(Խոսքեր, 1981, s. 112).⁴

Bu tür nitelendirmeler mitolojik anlatılarda beklenen bir durumdur. Hatta mitolojik kahramanlar tanrı haline bile gelebilir. Van Gölü çevresindeki bölgelerde de pagan dönemde Hayk'a yerel bir tanrı olarak tapınıldığı bilinmektedir. Bazı bilim adamları onu mitolojik ve dilsel temellere dayanarak Urartu baş tanrısı Haldi ile özdeşleştirmektedir (Kavoukjian, 1987, s. 155). Haldi her şeyden önce asker bir tanrı idi. Urartu inancına göre, savaşlarda ordunun en önünde elinde silahlarla ilerler ve zaferler onun sayesinde kazanılırdı (ilingiroğlu, 1997, s. 161). Hayk'ın da savaşçı yapısına dayanarak Urartu baş tanrısı Haldi'den türediği düşünülebilir.

Mitolojik kahramanların ve yarı tanrıların bir başka özelliği de halkın hayal gücünün onları sıklıkla yıldızlara dönüştürmesidir. Bu cisimleştirme, kahramanların gökteki varlıklarının her gece görünmesiyle gerçekten var olduğunu hissettiriyordu. Hayk'ın, uzun boylu, yiğit bir prens, "güçlü ve isabetli yay çekmesi" ve "yetenekli bir okçu" gibi niteliklerle betimlenmesi nedeniyle, Yunanlıların deniz tanrısı Poseidon'un oğlu olan ve Hayk'la benzer özelliklere sahip Orion'a atfettikleri takımyıldızın Ermenilerde de Hayk'a dönüştüğü Ermeni kaynaklarında yer alan bilgilerdendir (Արտիստ, 1968, s. 19-20) (Hacikyan, 2000, s. 32). Ancak, Khorenatsi'nin Hayk'ın bir takımyıldızla tanrılaştırıldığına dair bir bilgi vermediğini de belirtmek gerekmektedir.

Bu örneklerin gösterdiği gibi, Ermeni mitolojik anlatıları çoğunlukla eski çağlardan beri bölge halkı tarafından anlatılagelmiş, aslında kökeni belirli bir halka ait olmayan eserlerden oluşuyordu. Bunlar, kahramanlarla ilgili görkemli anlatılardı. Hristiyanlığın kabulüyle birlikte Ermeni yöneticiler ve din adamları Hristiyanlık ncesi döneme ait her şeyi yok etmek için çaba sarf etmiş olsalar da bu sözlü eserler bölge halkı tarafından anlatılmaya devam ederek uzun süre varlığını korumuştur. Bu durum da aslında Ermeni halkının Hristiyanlığı, gerçekten inandıkları için değil, sadece yöneticilerinin buyruğuna uymak için benimsemiş olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Aram Efsanesi

Efsanevi ata/kahraman Hayk, Ermeni halkının kendisini (Հայ - Hay) ve ülkesini (Հայաստան - Hayastan) adlandırdığı isimlerle anıldığı gibi, kahraman Aram da Batı dillerinde söylendiği şekliyle "Armenian" ve "Armenia" kelimelerine damgasını vurmuştur. Türkçeye de yine aynı kök üzerinden Ermeni ve Ermenistan şeklinde

⁴ çalışmada yapılan alıntıların Türkçeye evirisi makalenin yazarı tarafından yapılmıştır.

geçiş yapmıştır. Movses Khorenatsi'nin anlatımına göre, ata Hayk'ın altıncı kuşak torunu olan Aram, *“vatanının sınırlarının yabancılar tarafından ayaklar altına alındığını ve akrabalarının yabancılar tarafından yönetildiğini görmektense vatani için ölmenin daha iyi”* olduğunu düşünen *“çalışkan ve vatansever”* bir savaşçıydı (Iunıptıuđđı, 1981, s. 116).

Efsane, Aram'ın etrafındaki halklar tarafından baskı altında kalmasıyla ortaya çıkan üç farklı bölümden oluşmaktadır. Bu baskıya are bulmak amacıyla, etrafına *“yetenekli mızrakılardan, çok güçlü gençlerden, silah kullanmakta başarlı, cesur ve savaşta yetenekli insanlardan oluşan”* bir ordu toplar (Iunıptıuđđı, 1981, s. 116).

İlk bölüm, Ermenilerin yaşadığı bölgenin sınırlarını harap eden, kendini beğenmiş, savaşı seven bir adam olan ve Media ülkesinden gelen Mades adlı komutanla çatışmalarını konu alır. Aram onu gafil avlamayı başarır ve tüm ordusunu katleder. Mades esir alınır, Armavir'e götürülür ve orada, duvardaki bir kulenin tepesinde Aram, yoldan geçen herkese göstermek için Mades'i alnından demir bir iviyle delip duvara asar.

İkinci bölüm Aram'ın Asur karşısında yaşadığı maceralarla ilgilidir. Asur hükümdarı Ninos, *“anlatılanlardan duyduğu atası Bel'in intikamının anısını aklında tuttu ve uzun yıllar boyunca, cesur Hayk'ın soyundan gelen her tohumu yok etmek için uygun bir zaman gözleyerek ve bekleyerek intikam almayı düşündü”* (Iunıptıuđđı, 1981, s. 117).

Ancak kendi krallığını tehlikeye atma korkusuyla açıkça düşmanlık göstermeye cesaret edemez ve Aram'ın incilerden bir ta takmasına ve kendisinden sonra ikinci olarak anılmasına izin verir (Iunıptıuđđı, 1981, s. 117).

Daha sonra dev ırkından Asurlu Barşam, kırk bin silahlı piyade ve beş bin süvari ile Ermeni diyarını işgal etmeye başlayınca, Aram onu Asur ovalarına kadar kovalar. Burada Barşam'ın ordusu katledilir ve Barşam da Aram'ın mızraklı askerleri tarafından ldrlr. Aram, Asur ovasının büyük bir kısmını uzun süre vergiye tabi tutar (Iunıptıuđđı, 1981, s. 118).

Bu noktada Movses Khorenatsi Süryanilerin Barşam'ı tanrılaştırdıklarını ve uzun süre ona taptıklarını da belirtmektedir (Iunıptıuđđı, 1981, s. 118).

Barşam'ın mitolojik kişileştirilmesinin Vahagn anlatısında da karşımıza çıkması ilginçtir. Anania şirakatsi'nin aktardığına göre, şiddetli bir kiş gecesinde, Ermeni panteonunun önemli tanrılarından olan Vahagn, Barşam'dan saman çalar ve kaçma telaşıyla samanların bir kısmını döker. Bu samanlar gökyüzüne saçılarak *“saman*

hırsızının yolunu”, yani Samanyolu’nu (Հարիսագորհի նախապարհ - Hardagoği canaparh) oluşturur (Ծիրախաղի, 1979, s. 95-96).

Khorenatsi’nin verdiği bilgiye göre yüzyıllar sonra bir başka Ermeni kralı Büyük Tigran, Mezopotamya’da Barşam’ın bir heykelini bulup süslemiş ve Tordan şehrine dikmiştir (Խորենացի, 1981, s. 163). Barşam, Mezopotamya’da tapınılan iki büyük tanrıdan biri olan cennet tanrısı Baalshamin ile özdeşleştirilmektedir (Hacikyan, 2000, s. 34).

Aram efsanesiyle ilgili üçüncü bölüm, Khorenatsi’nin ifadesiyle “*şimdiki adı Kesaria olan yer*”e (Խորենացի, 1981, s. 118) yapılan akınlarla ilgilidir. Burada Titanlara, özellikle de iki büyük deniz Pontus ve Okyanus (Karadeniz ve Akdeniz) arasındaki toprakları ele geçiren Titan Payapis Kaağya’ya karşı savaşıır. Aram ona saldırır, onu kaçıır ve Asya Denizi’ndeki bir adaya sürgün eder.

Burada Yunan mitolojisinin etkisi görölmektedir, zira bu anlatıdaki Titanlar Yunan mitolojisindeki Zeus’a mağlup olan Kronos ve kardeşlerinin hikâyesinin Ermeni versiyonudur. Titan Payapis Kaağya gibi Kronos da geri kalan günlerini yeraltı dünyasında geçirmeye mahkûm edilmiştir.

Ermeniler açısından bakıldığında Aram destanı, Ermenilerin yaşadığı bölgenin topraklarını genişletme, doğuda Medler, güneyde Asur ve batıda Kapadokya’ya karşı kendilerini güvence altına alma ve böylece güçlerini sağlamlaştırma ve merkezileştirme çabalarını anlattığı için önemlidir. Movses Khorenatsi şunları ekler: “[Aram] *diyar sakinlerine Ermenice öğrenmelerini ve konuşmalarını emretti... O kadar güçlü ve meşhur oldu ki, çevredeki milletler, herkesin bildiği gibi, bugüne kadar diyarlarımıza onun adıyla hitap ediyor*” (Խորենացի, 1981, s. 118-119).

Öte yandan, bu efsanede anlatılan Aram’ın kahramanlıklarının, büyük ölçüde, Urartu krallığının kurucusu Kral Arame ve onun ilk ardılları dönemini yansıttığını da belirtmek gerekir.

Güzel Ara ve Şamiram

Ermeni mitolojik anlatılarının zamansal olarak ilk döneminin son hikâyesi, Aram’ın oğlu Ara’nın ve Asur kraliçesi Şamiram’ın (Semiramis) başkarakterler olduğu *Güzel Ara ve Şamiram*’dır. Bu, aşk ve tutku, vatanseverlik ve ihanet, erdem ve ahlaksızlık arasındaki mücadeleyi içeren duygularla dolu bir anlatıdır ve Ermeni sözlü edebiyatının en popüler hikâyesi olduğu söylenebilir zira Ermeni yazarların, ressamların ve bestecilerin bu efsaneden ilham alarak eserler verdikleri

görülmektedir. Bu anlatı ayrıca, eski inançlar ve uygulamalar hakkında zengin bir kültürel materyal de sağlamaktadır.

Anlatı, tarihsel gerçeklerle birçok mitolojik hikâyenin karışımıdır. Bu anlatıyı Movses Khorenatsi doğrudan Mar Abas Catina'nın anlatısından alarak aktardığını belirtmektedir (İunpııuğh, 1981, s. 125).

Bu halk hikâyesinin tarihsel bağlamı yine Urartu Krallığı'yla, özellikle de Urartu krallarının Asur'a bağlı olduğu dönemle ilgilidir. Ninos'un Ara'yı atalarının topraklarının yönetimini üstlenmeye layık görmesi bu durumun bir sonucu olarak anlatıda yer alır: “Ara, Ninos'un ölümünden birkaç yıl önce topraklarının koruyucusu oldu ve Ninos'tan babası Aram'la aynı iyiliği gördü” (İunpııuğh, 1981, s. 120).

Ninos'un ölümünden sonra, Şamiram Ara'ya kendisiyle birlikte olmasını talep ederek elçiler ve hediyeler yollar, ancak Ara bu teklifi kabul etmez. Şamiram ordusunu toplar ve Ara'nın ordusuyla savaşır. Ara'nın ordusu savaşı kaybeder ve bu savaşta Ara ölür. Ermeni güçleri özgüvenlerini yeniden kazanıp Ara'nın ölümünün intikamını almaya hazır hale gelince Şamiram, büyüye ve hileye başvurur ve onları Ara'nın gerçekten ölmediğine inandırmaya çalışır:

“Tanrılarımıza yaralarını yalamalarını emrettim, o hayata dönecek”. Aynı zamanda, en büyük arzuyu cılgına döndüğünden Ara'yı bir büyüyle canlandırmayı umuyordu. Ancak ceset kokmaya başlayınca büyük bir çukura konulmasını ve üzerinin kapatılmasını emretti. Sevgililerinden birini süsleyip gizleyerek onun hakkında şu haberi yayar: “Tanrılar Ara'yı yalayıp hayata döndürdü, özlemimizi, arzumuzu giderdi: Dolayısıyla onlar, bizi sevindiren, irademizi yerine getiren kimseler olarak bundan sonra bizim tarafımızdan ibadet edilmeye ve yüceltmeye daha çok layıktırlar.” Ayrıca tanrılar adına yeni bir heykel diker ve onu büyük fedakârlıklarla onurlandırır, sanki tanrıların bu gücü Ara'ya hayat vermiş gibi gösterir. Bu tür haberlerin Ermeni diyarında yayılması ve herkesi ikna etmesiyle heyecan yatıştır (İunpııuğh, 1981, s. 120-121).

Daha sonra Ara'nın oğlunu ve sevgili eşi Nvard'ı çağırır ve bölgenin yönetimini ona emanet eder. Bütün bunlar elbette tarihî gerçekler değildir ama o dönemde Asur'un yürüttüğü politikaları yansıttığı söylenebilir.

Hikâyenin mitolojik yönünü gösteren en önemli noktalarından biri, Şamiram'ın, tanrılarının gelip yaralarını yalayıp onu hayata döndürmesini umarak Ara'nın cesedini sarayının çatısına koymasıyla ortaya çıkar. Pavstos Buzand'ın *Tarih*'i, savaşta ölen

kahramanların aslında ölmediğine dair eski bir popüler inançtan bahsetmektedir: *Aralez* veya *Haralez* adı verilen efsanevi yaratıklar, kanatlı köpek görünümünde, savaşta ölenler hayata dönene kadar onların yaralarını yalamak için gelmektedirler (Բնիկաւն, 1987, s. 363).

Başka bir eski inanca göre Ara bu savaşta aslında ölmemiş, hayata geri dönmüştür. Ancak Movses Khorenatsi, kahramanın öldüğü versiyonu tercih etmiştir, bunun nedeni olarak Ermeni kaynakları Khorenatsi'nin bir tarih yazarı olarak gerçeğe karşılık gelen anlatıları seçip filtrelediği savını ileri sürmektedirler (Hacikyan, 2000, s. 37-38).

Ara'nın hayata döneceğine olan inanç halk arasında uzun süre devam etmiştir. 19. yüzyılda Ermenilerin yaşadığı bölgelere seyahat etmiş olan ve halk kültürüyle ilgili zengin malzeme toplayan Piskopos Garegin Srvandztiants, Van yakınlarında Lezk adında bir köyün (günümüzde Kalecik) varlığından bahsetmektedir; bölge sakinlerinin inandığı bir anlatıya göre, Ara'nın dirilişinin gerçekleştiği yer burasıdır (Մրմաւնանեաւն, 1910, s. 34). “Lezk” ismi ile Ermenicede yalamak anlamına gelen “լիզել - lizel” kelimesi arasındaki bağlantı ise çok nettir.

Ermeni mitolojisinde Ara'nın ölümü ve hayata dönüşü, doğanın baharda yeniden doğuşunun simgesidir. Aslında Ermeni halkının oluşumunda büyük rol oynadığı söylenen Nairi kabileleri arasında Ara'ya tarım ve bitki tanrısı olarak tapılmaktaydı. Adının izlerinin Ermenilerin yaşadığı pek çok yer adında da görülmesinin nedeni budur. Khorenatsi'ye göre bunların en önemlilerinden birisi de Ara'nın adını taşıyan Ayrarat ovasıdır (Խոնդաւն, 1981, s. 120).

Tüm bunların yanı sıra Ara'nın Urartu tanrısı Ardi'den türediğini ifade eden araştırmacılar da bulunmaktadır (Kavoukjian, 1987, s. 158). Ardi ismi Urartu tanrılarının isimlerinin yazılı olduğu Meherkapı yazıtında 78. sırada geçmektedir (Çilingiroğlu, 1997, s. 155).

Ermeni inancında Ara, Şamiram'ın aşk dolu yaklaşımlarına ve cazibesine rağmen karısı Nvard'a ihanet etmeyen “*sadık eş*”tir. Nvard'a da eski Ermeni panteonunda doğurganlık, şifa ve bilgelik tanrıçası olarak tapınıldığını ve daha sonra zaman içerisinde bu tanrıçanın Anahit'le birleştiğini de belirtmekte fayda vardır. Kavoukdjian, Nvard “*Nu-ard*” adının, “*Ardi'nin gelini*” anlamına geldiğini belirtmektedir (Kavoukjian, 1987, s. 164-165).

Bu halk hikâyesinin kadın karakteri Şamiram ile ilgili de pek çok anlatı vardır. Semiramis olarak da bilinen Şamiram, doğumundan sonra mucizevi bir şekilde güvercinler tarafından bakıldığına inanılan efsanevi bir Babil kraliçesidir. Bazı anlatılar Şamiram'ı Ninova'nın kurucusu Ninus'un karısı olarak kabul ederken, bazıları ise MÖ 14. ya da MÖ 6.-5. yüzyıllardaki olaylarla eşleştirmektedirler. Çeşitli anlatılara göre, Hindistan'a yaptığı saldırı dışında hepsi zaferle sonuçlanan birçok askerî başarı elde etmiş ve büyük inşaat projeleri gerçekleştirmiştir; karşı konulamaz çekiciliğe sahip ve cinselliğe aşırılığa düşkün bir kadın olarak tasvir edilmektedir. Kırk iki yıllık bir hükümdarlığın ardından bazı anlatılara göre krallığı oğlu Ninvas'a teslim etmiştir, bazılarına göre ise ortadan kaybolmuştur; başka bir anlatıya göre de bir güvercine dönüştürülür ve bundan sonra bir tanrıça olarak tapınılır. Dolayısıyla, Mezopotamya civarında yaşayan her halk, Şamiram'ı farklı şekilde anlatmaktadır, ancak tüm bu anlatılarda ortak noktalar da mevcuttur (Çok güzel bir kadın olması ve su kanalları gibi çeşitli inşaat faaliyetleri yaptırması vb).

Movses Khorenatsi'nin Şamiram anlatısı diğer mitolojilerle de paralellik gösterir. Aşk ve şehvet tanrıçaları olan Asur-Babil'in İştari, Fenike'nin Astarte'si ve Yunanlıların Afrodit'inin birden fazla ortak özelliği Şamiram'da toplanmıştır. Şamiram'ın Ara'ya olan tutkulu arzusu, Ara'nın onu reddetmesi ve ardından savaşta ölmesi, Gılgamış'ın daha önce tüm sevgililerini öldüren İştari'nin şehvetli tekliflerini reddettiği Babil destanına çok benzer. Ara'nın ölümü, Şamiram'ın acısı ve onu hayata döndürmeye yönelik çaresiz çabaları, farklı derecelerde "Afrodit ve Adonis" ile "İştari ve Tammuz" mitlerine paraleldir.

Tüm bu mitolojik bağlantıların dışında tarihî gerçeklik açısından değerlendirildiğinde Şamiram'ın Sammuramat olduğu genel olarak kabul görmektedir. Sammuramat, Asur kralı V. Şamsi-Adad'ın (yaklaşık MÖ 824-810) eşidir ve yaklaşık MÖ 810'dan 805'e kadar oğulları III. Adad-Nirari reşit olana kadar naip olarak hüküm sürmüştür (Kertai, 2013, s. 112-113). Bu dönem Urartu Krallığı zamanına denk gelmektedir. Şamiram'la ilgili tüm efsanelerin temeli muhtemelen Sammuramat'a dayanmaktadır. Dolayısıyla "İştari ve Tammuz" mitinin başka bir versiyonu olmaktan çok, *Güzel Ara ve Şamiram* anlatısının temel teması olarak Urartu kralları ile Asur kraliçesi arasındaki çatışmalarla ilgili bazı tarihî olayların yer alması daha muhtemeldir. Ancak doğal olarak zaman geçtikçe anlatı popüler inançlar ve mitolojik kişileştirmelerle süslenmiştir. Bu görüş, Movses Khorenatsi'nin anlattığı Şamiram'ın ölümüyle ilgili anlatımla desteklenmektedir:

Daha sonra yaz mevsiminde kuzey kesimlere geldiğinde Armenia'da⁵ kendi gizli şehri kurdu, Asur ve Ninova'nın liderliğini ve korunmasını Medlerin büyücüsü Zerdüş'te bıraktı. Bunu uzun süredir yaptığından, ülkeyi yöneteceğine güveniyordu.

Şiddetli ve uygunsuz davranışlarından dolayı oğulları tarafından sık sık azarlanır ve hepsini katleder, geriye yalnızca en küçükleri Ninvas kalır. Tüm gücünü ve hazinelerini arkadaşlarına ve sevgilerine verip oğullarını hiç umursamaz. Kocasını Ninos, söylendiği gibi, Ninova'da sarayda ölmemişti <...>, ancak onun huysuz ve kötü niyetli davranışlarını bilerek krallığı terk edip Girit'e kaçtı. Ve oğulları yetişkin ve olgun olduklarında, bunların kendisini şeytani azaptan alıkoyacağını, oğullarına güç ve hazineler vereceğini düşünerek tüm bunları hatırlattı. Buna daha da öfkelenen (Şamiram) hepsini katleder, yukarıda da söylediğimiz gibi yalnızca Ninvas hayatta kalır.

Zerdüş'te kraliçeye karşı bir hata yaptığında ve anlaşmazlık çıktığında, Şamiram ona karşı bir savaş başlatır çünkü Medler her şeyi ele geçirmek niyetindedir. Savaş kızışınca Şamiram Zerdüş'ten kaçarak Armenia'ya gider. Bu sırada intikam için uygun bir zaman bulan Ninvas annesini öldürür ve Asur ve Ninova'yı kendisi yönetir (İnplıuğh, 1981, s. 124).

Şamiram'ın ölümüyle ilgili birçok farklı anlatı bulunmaktadır. Bu anlatıların kimine göre Hindistan'da ölmüştür, kimisi taşa dönüştüğünü kimisi de güvercin olduğunu ve bir tanrıça olarak tapınıldığını söyler. Movses Khorenatsi, Mar Abas Catina tarafından incelenen ve "kendi diyarlarının masalları" ile doğrulanan Keldani kitaplarını tercih ederek tüm bu anlatıların yanlış olduğunu belirtir (İnplıuğh, 1981, s. 125). Khorenatsi, Şamiram'ın, büyücü Zerdüş'te tarafından mağlup edildiğini ve Armenia'ya kaçtığını, burada oğlu Ninvas tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. Kaçarken Van Gölü kıyılarına gelir; burada çok yorgun ve susamış bir halde su içmek için eğilir. Onu takip eden silahlı adamlar yaklaşır. Sonunun geldiğini anlayınca büyü gücünün kaynağı olan tılsımı göle atar (İnplıuğh, 1981, s. 124).

⁵ Orijinal metinde Khorenatsi "Hayastan - Հայաստան" kelimesini kullanmaktadır. Bu kelime Ermenistan anlamına gelmektedir, ancak bunun bir devlet adı olarak ya da Ermeni yurdu anlamında kullanılmadığı çok açıktır. Burada kullanılan Hayastan kelimesi, o dönemde Armenia olarak anılan bir coğrafi bölgeyi işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Öztürk, 2022). Dolayısıyla biz de Armenia olarak çevirmeyi uygun buluyoruz.

Anlatısından Movses Khorenatsi'nin "kendi diyarlarının masallarına" büyük ölçüde güvendiği, diğerlerini ise ciddiye almadığı açıktır ve bu da anlatının o bölgede yaşayan halk tarafından benimsendiğini göstermektedir:

...kendi diyarlarımızın masalları, bilgin Süryaninin Şamiram'ın burada ölümü, hızla kaçıışı, susuzluğu ve su içme arzusu, içmesi hakkında verdiği bilgileri doğruluyor; silahlı adamlar yaklaştığında tılsımını denize atmasından ise "Şamiram'ın incileri denize" sözü türemiştir. Ama eğer masallardan hoşlanıyorsan, Şamiram, Niobe'den önce taşa dönüştü (Iunpluuğh, 1981, s. 125).

Ermeni halk hikâyelerinde yer alan bir başka anlatıya göre ise Şamiram, büyü gücünü kullanarak genç erkekleri baştan çıkarır ve daha sonra onları öldürür. Ancak sarayına girme yetkisi olan ve Şamiram'ın gücünün kaynağının sihirli inciler olduğunu bilen yaşlı bir adam, onun büyü gücüne son vermeye kararlıdır. Uygun bir anda, kraliçe Edremi'te değilken incileri kapar ve kaçar. Öfkeli kraliçe yaşlı adamın peşine düşer ve ona yetişemeyeceğini anlayınca uzun ve yoğun buklelerini sapan olarak kullanıp ona kocaman bir taş atar. Hedefini ıskalar. Yaşlı adam Tatvan'a ulaşıp incileri denize atarak onun büyü gücünü yok eder ve halkını kötülüklerden kurtarır. Piskopos Srvandztiants, Ermeni sözlü edebiyat ürünlerini derlediği çalışması *Grots u Brots*'ta, Edremi'te yerli halkın "tzamkar" (saç taşı) adını verdikleri büyük bir kayanın bulunduğunu ve bunun Şamiram'ın fırlattığı taş olduğuna inandıklarını söyler (Urnıuuğuntuuğ, 1910, s. 69). Bugün burası Van Edremi'te "Kız Kalesi" adı verilen ve seyir tepesi olarak kullanılan kayalık bölge olmalıdır.⁶

Ermeni halk hikâyesi *Güzel Ara ve Şamiram*, ana karakterler Ara ve Şamiram'ın içtenlik ve şeffaflıkla tasvir edildiği bir mitolojik anlatıdır. Hikâyenin yüzyıllar boyunca geçirdiği evrime rağmen karakterler şaşkıncı derecede tutarlı kalmıştır. Ara'da vatanseverliğin, ihanete uğramamış sevginin, ulus ve aile onurunun ve özgürlük sevgisinin vücut bulmuş hali görülür; Şamiram ise despotizmin tüm ahlaksızlıklarını yansıtır. Anlatıda derin bir ahlak duygusu vardır ve kötülük eninde sonunda cezalandırılır. Ermeni kaynakları, Şamiram'la ilgili diğer efsanelerde kadın kahramanın ölmemesine, bir tanrıya, bir yıldız ya da animistik bir temsile dönüştürülmesine rağmen Ermeni halk hikâyesinde ölmesini, temelde bir din adamı

⁶ Van civarındaki yer isimleri ve bölgede Şamiram hakkında anlatılan efsanelerle ilgili yaptığım çalışmalar sırasında desteğini esirgemeyen Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Arş. Gör. Dr. Nevzat Ağcakaya'ya çok teşekkür ederim.

olan Movses Khorenatsi'nin Hristiyanlık dinine uygun bir şekilde kötülüğün cezasız kalmaması gerektiği düşüncesine bağlarlar (Hacikyan, 2000, s. 42).

Mardiros H. Ananakian, Platon'un *Devlet* adlı eserinin sonunda Ara hikâyesinin başka bir versiyonu daha olduğunu söylemektedir (Ananakian, 1925, s. 68-69). Bu versiyonda "bir kahramanın; Armenius'un oğlu Pamfilyalı Er'in hikâyesi" anlatılır: "Er, savaşta ölür. On gün sonra, çoktan çürümeye başlamış cesetler toplanır. Onunkiyse hiç zarar görmemiştir, cenaze töreni için evine götürülür. on ikinci günde, cenaze töreninde, yakılmaya hazırlanırken hayata döner ve diğer dünyada gördüklerini anlatır" (Platon, 2020, s. 192).

Ananakian bu pasajı aktardıktan sonra şöyle devam eder:

Pamfilya kökenli bir kaynak. Pamfilyalı Er'in soyağacı, aynı hikâyenin Ermeni versiyonu da düşünüldüğünde, Pamfilya'dan ziyade bir Ermeni (ya da Frigya) efsanesiyle karşı karşıya olduğumuzu kuvvetle muhtemel kılmaktadır, ancak bu efsane Yunanistan'a Pamfilya üzerinden ulaşmış olabilir. Semiramis [Şamiram] efsaneye eklenen popüler veya bilindik bir kişi olabilir (Ananakian, 1925, s. 68-69).

Hacikyan da Er'in aslında Ara olma olasılığı üzerinde durur ve Platon'un bahsettiği mitteki Er'in kelimenin tam anlamıyla Küçük Asya'daki Pamfilya ülkesinden olduğunu belirtmediğini vurgular (Hacikyan, 2000, s. 42). Kavoukjian da Ara isminin farklı bölgelerde farklı şekillerde telaffuz edildiğini ve Pamfilya'da Er'e dönüştüğünü belirtmektedir.

Elbette Ara kültürünün (ya da akademisyen G. Ghapantsian'ın yerinde adlandırmasıyla *Araizm*'in) yayıldığı bölgeleri ve ülkeleri kesin olarak belirlemek ve karakterinin çeşitli evrelerinin gelişiminin kronolojisini belirlemek zordur. Bununla birlikte, elimizdeki az sayıdaki veriye dayanarak, tarikatının yayıldığı bölgeleri şu şekilde sıralayabiliriz: *Araizm*'in beşiği olan Armenia Yaylası'nda *Ar* ve *Ara* adları birbirinin yerine kullanılırdı, Urartular zamanında *Ardi* adıyla da anılırdı; batıdaki Hititler arasında da *Ara* adıyla bilinirken, Pamfilya'da *Er*, Trakya'da Sparta ve Yunan'da *Ares*, Makedonya'da *Aras*, Almanya'da *Ertag* ve İrlanda'da *Ír*; kuzeydoğuda Gürcistan'da *Arali*; kuzeydeki geniş Slav ovalarında (Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya) *Yar*, *Yarilo*; güneyde Suriye'nin Harran kentinde *Aru*, Babil'de *Aria*, Mısır'da *Ra* olarak bilinirdi (Kavoukjian, 1987, s. 58).

Platon'un eserinde geçen Er anlatısının, yakın coğrafyalarda anlatılan savaş hikâyelerinin birbirine karışması sonucu, Pamfilyalılara atfedilmiş olması muhtemeldir, ancak pek çok halk topluluğunun yaşadığı ve pek çok uygarlığın da geçiş noktası olan Kùük Asya'da anlatılan tüm hikâyelerin birbirinin içine geçmiş olması dolayısıyla aslında bu hikâyelerin tek bir halka mal edilemeyeceği de çok nettir. Ayrıca Kavoukjian'ın yukarıda alıntılanan adlandırma sıralaması da Ara ile ilgili anlatıların Ermenilerin tarih sahnesine çıkışlarından çok önce başladığını ve ilk olarak nerede olduğuunun bulunmasının da mümkün olmadığını göstermektedir.

Sonuç

Diğer halklarda olduğu gibi Ermeni mitolojik anlatıları da bir kahraman ve onun yanında yer alan diğer kişiler hakkındadır ve faaliyetleri, gùnümüzden daha bùyük ve daha görkemli olduğu tasavvur edilen uzak bir geçmişteki tarihî olaylarla ilgilidir. Dahası, kahraman, tıpkı *İlyada*'da ya da *Odyseia*'da olduğu gibi, çoğu zaman insanüstü ya da ilahi özelliklere sahiptir. Bu özellikler, basit ama gùlù göndermeler ve mecazi dille birlikte, mitolojik anlatılara diğer tùrlerden farklı bir yapı kazandırır.

Ermenilerin mitolojik anlatılarının ilk dönem örnekleri olan *Hayk ve Bel* ile *Aram Efsanesi* Ermenilerin köken mitleri haline gelmiştir. *Gùzel Ara ve şamiram* ise Ermenilerin yaşadığı bölgelerde bulunan bazı kentlerin (zellikle Van'ın) kuruluş ykùlerini anlatması bakımından ilgi çekicidir.

Makalede incelenen tüm anlatılarda dikkat çeken nokta, hepsinin Urartu Krallığı döneminden kaynak almış olmasıdır. Anadolu'nun birçok yerinde ve Mezopotamya'da da bu anlatıların benzerlerini bulmak mümkündür. Dolayısıyla bu anlatıların tamamen tek bir halk topluluğuna mal edilmesi doğru olmayacaktır. Ancak genellikle Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde anlatıldığı için bu anlatılar zamanla Ermeniler tarafından benimsenmişlerdir.

Sonuç olarak, çok kùltùrlù bir coğrafyada yeşeren bu anlatılar, kimi zaman Mezopotamya, kimi zaman Anadolu'nun farklı bölgelerinden unsurlar almıştır. Yine bu coğrafyada yaşayan ve Ermenice konuşan halk tarafından nesilden nesile aktarılan bu anlatılar, oluşum sùreci içerisinde Ermenilere has özelliklerle yoğrularak gùnümüze kadar ulaşmıştır.

Kaynakça

- Ananakian, M. H. (1925). *The Mythology of All Races V. 7*. Boston: Archeological Institute of America.
- Bauer, S. W. (2018). *Antik Dünya, İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına*. İstanbul: Alfa.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Hacikyan, A. J. (2000). *The Heritage of Armenian Literature V. I, From the Oral Tradition to the Golden Age*. Detroit: Wayne State University Press.
- Kavoukjian, M. (1987). *Armenia, Subartu and Sumer, The Indo-European Homeland and Ancient Mesopotamia*. Montreal: M. Kavoukjian.
- Kertai, D. (2013). The Queens of the Neo-Assyrian Empire. *Altorientalische Forschungen*, 108-124.
- Öztürk, E. (2022). Strabon'un Geographika'sında Armenia Olarak Anılan Coğrafya. *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2021* (s. 125-140). Ankara: Terazî.
- Platon. (2020). *Devlet*. İstanbul: Kapra.
- Արեղեան, Մ. (1968). Հայոց Հին Գրականության Պատմություն (Սկզբից մինչև X դար). Պէլրուր: Սևան.
- Բուզանդ, Փ. (1987). Հայոց Պատմություն. Երևան: Երևան Համալսարանի Հրատարակչություն.
- Խորենացի, Մ. (1981). Հայոց Պատմություն. Երևան: Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն.
- Շիրակացի, Ա. (1979). *Մատենագրություն*. Երևան: «Սովետական Գրող» Հրատարակչություն.
- Սրուանձտեանց, Գ. (1910). *Գրոց ու Բրոց*. Ղալաթին-Կ. Պոլիս: Փիշթօֆնեան եղբարց «Արամազդ» գրատան.

Summary

This study aims to reveal the characteristic features of mythological narratives in Armenian oral literature. The first examples of oral literature put into writing are found in Movses Khorenatsi's work titled "Armenian History". Therefore, in this study, the genres and concepts used in Armenian oral literature were explained based on the information provided by Movses Khorenatsi. Mythological narratives were also examined through examples found in the work of Movses Khorenatsi. However, although Khorenatsi mentions many types of songs and tales, he does not give examples of them in his book. Since he aimed to provide information about the origins of the Armenians, he only quotes mythological narratives from which he took the material for his "History". For this reason, while examining Armenian oral literature, we had to limit our study to the brief information given by Khorenatsi about mythological narratives and lyric poetry.

The first mythological narratives in Armenian oral literature, which is the main subject of the article, were evaluated by making use of the legends that began to form in the Urartian period by the classification in the study. These epics are “Hayk and Bel”, “The Legend of Aram”, and “Ara the Beautiful and Shamiram”. Each epic was examined using a text-based analysis method, and the narrative structure was emphasized. In addition, by using comparative literature science methods, the historical origin and mythological foundations of the narrative and the similarities of the heroes with the characters in the narratives of different nations were also discussed.

It is not possible to give definitive information about the beginning of Armenian oral literature, but the historical events narrated allegorically in “Hayk and Bel”, which is accepted as the oldest Armenian epic with its origins dating back to the 9th and 7th centuries BC, are related to the events in that took place in the Urartian Kingdom. The Lake Van Basin, where the Urartu Kingdom was founded, was a complex region where, since ancient times, in addition to the settled people, several Indo-European tribes and Caucasian people migrated, and many communities lived together. The first powerful state in this region, the Urartu Kingdom, emerged in the 9th century BC. In the following centuries, it became Assyria’s strongest rival and engaged in fierce wars. The Urartians, who had become a great kingdom, were probably wiped out from the historical scene by the joint attacks of the Medes and Scythians.

According to Armenian sources, after the disappearance of the Urartian Kingdom, the Armenian Yervanduni dynasty (6th-2nd centuries BC) established its rule over most of the Urartian lands. As a result, the Armenian language and culture became an active presence in the region, albeit under the protection of the surrounding great powers. This made it possible for the epics passed down from generation to generation by the people of the region to be continued in Armenian.

These mythological narratives are divided into two temporally distinct parts. The first of these parts begins with the epic of “Hayk and Bel” and ends with the myth of “Ara the Beautiful and Shamiram”. The narratives of this period emerged in the early periods of the Urartian Kingdom and have survived to the present day with additions made over time. The second part, which began to be formed after the Urartu Kingdom, can be divided into two parts. One of these is the part consisting of the narrative of “Tigran and Azhdahak”, and the other is the part containing the narratives of “Artashes and Satenik” and “Artavazd”. The narratives of this period were created during the Yervanduni and Artashesyan dynasties. Although both parts are separated temporally, they have continuity in the development of the action. In this study, we examined the Armenian mythological narratives included in the first part of the above classification and reported by Movses Khorenatsi.

As with other nations, Armenian mythological narratives are about a hero and his companions, and their actions are related to historical events in a distant past. The hero often has superhuman or divine attributes. These features, along with simple but powerful allusions and figurative language, give mythological narratives a different structure from other genres.

“Hayk and Bel” and “The Legend of Aram” are the first examples of Armenian mythological narratives that have become the origin myths of the Armenians. “Ara the Beautiful and Shamiram” is interesting in that it tells the founding stories of some cities (especially Van) in the regions where Armenians lived.

The striking point in all the narratives examined in this article is that they all originate from the Urartian Kingdom period. It is possible to find similar narratives in many parts of Anatolia and Mesopotamia. Therefore, it would not be right to attribute these narratives entirely to a single community of people. However, since these narratives were generally told in regions where Armenians were densely populated, they were adopted by Armenians over time.

As a result, these epics, which flourished in a multicultural geography, sometimes took elements from different regions of Mesopotamia and sometimes from Anatolia. These narratives, which were passed down from generation to generation by the Armenian-speaking people living in this region, were shaped with Armenian-specific characteristics during the formation process and have survived to the present day.